

Regina Renz

Kielce

LICZEBNOŚĆ I STRUKTURA WEWNĘTRZNA CHŁOPÓW WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO W LATACH 1918–1939

Przedmiotem badań niniejszego artykułu jest stan liczebny i struktura agrarna, społeczna, wyznaniowa oraz według płci ludności chłopskiej województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. W dotychczasowej literaturze przedmiotu informacje na ten temat są dosyć skąpe.

Kogo zaliczamy do warstwy chłopskiej? Według Janusza Żarnowskiego:

Trzonem warstwy chłopskiej byli posiadacze ziemi, ale znaczna część tych posiadaczy nie mogła wyżywić się ze swej działki i dorabiała pracą najemną. Tak małorolni, właściciele karłowatych parcel, jak i bezrolni, którzy nie weszli do systemu dworskiego, nie emigrowali, ani nie zdobyli pracy poza rolnictwem mogą być traktowani jako specyficzna kategoria warstwy chłopskiej¹.

Najliczniejszą i najważniejszą kategorią osób tworzących warstwę chłopską stanowiły rodziny pracujące w swoich własnych gospodarstwach drobnotowarowych wykazujące poczucie przynależności do warstwy chłopskiej. Charakterystyczną cechą takiego warsztatu było wykonywanie przez poszczególnych domowników określonego zakresu robót. Gospodarzowi przypadały w udziale prace najbardziej prestiżowe, jak siew, orka, młócka, on też reprezentował interesy gospodarstwa na zewnątrz. Gospodyni prowadziła gospodarstwo domowe, hodowle oraz wykonywała prace polowe należące do kobiet. Dzieci bądź pracownicy najemni wykonywali prace pomocnicze².

Prestiż rodziny w obrębie społeczności wyznaczały różne kryteria, wielkość gospodarstwa, poziom gospodarowania, stosunek do instytucji wiejskich i innych członków społeczności, zasiedzenie danej rodziny, tradycje itp. Na szczycie drabiny społecznej znajdowały się rodziny posiadające gospodarstwa wyraźnie większe od przeciętnych. Nieco niżej sytuowali się ci, którzy mieli średnie w skali wsi go-

¹ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973, s. 130.

² W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Spoleczeństwo polskie XX wieku*, Warszawa 2003, s. 108–109.

spodarstwo. Wyraźnie gorszą pozycję zajmowały rodziny z gospodarstwami zbyt małymi, aby móc wyżywić rodzinę. O ile grupa ta należała do rodzin gospodarskich, o tyle ci, którzy posiadali jedynie chałupę i skrawek ziemi, byli „zagrodnikami”. Najniższy szczebel drabiny społecznej zajmowali mieszkańcy wsi niemający ziemi ani chałupy (komornicy, wyrobnicy), pracujący u zamożniejszych krewnych czy sąsiadów³.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę źródło utrzymania, to wśród powiatów województwa kieleckiego można wyodrębnić trzy grupy. Pierwszą z nich stanowiły powiaty grodzkie oraz wysoko uprzemysłowione powiaty będziński i zawierciański, w których przeważała ludność pozarolnicza. Druga grupa to pięć następujących powiatów: częstochowski, kielecki, konecki, olkuski, opatowski, gdzie ludność żyjąca z rolnictwa wynosiła więcej niż 50%, ale mniej niż 70% ogółu mieszkańców. Do trzeciej grupy należało dziesięć powiatów (iłżecki, jędrzejowski, kozienicki, miechowski, opoczyński, pińczowski, radomski, sandomierski, stopnicki, włoszczowski) liczących więcej niż 70% ludności rolniczej⁴.

Chłopi, podobnie jak w całym kraju, stanowili tu przeważającą część ludności. Byli wewnętrznie zróżnicowani według grup zamożności, których istotnym, choć nie jedynym wyznacznikiem była ilość posiadanej ziemi. W strukturze społecznej chłopów wyróżnia się zazwyczaj trzy zasadnicze grupy: małorolnych, średniorolnych i wielkorolnych. Wśród małorolnych znaleźli się półproletariusze, właściciele gospodarstw karłowatych o różnej wielkości, do jednego hektara w Małopolsce, do dwóch w środkowej i zachodniej Polsce, do czterech na wschodzie⁵.

Strukturę gospodarstw wiejskich przedstawia tabela 1. W spisie z 1931 r. wprowadzono kategorię gospodarstw o wielkości niewiadomej. Prawdopodobnie są to gospodarstwa nieprzekraczające 2 ha, właściciele większych gospodarstw zazwyczaj nie mieli trudności z określeniem w kwestionariuszu spisowym wielkości swego gospodarstwa. Według spisu z 1921 r. w województwie kieleckim dominowali właściciele gospodarstw poniżej 5 ha. Stanowili oni aż 63,6%, w tym 26,7% przypadło na właścicieli gospodarstw karłowatych poniżej 2 ha. Właściciele gospodarstw średniej wielkości od 5 do 10 ha stanowili 28,9%, a powyżej 10 ha ponad 7%. Średnia wielkość gospodarstwa chłopskiego w województwie kieleckim w 1921 r. wynosiła 4,6 ha i była zbliżona do średniej ogólnokrajowej wynoszącej około 5 ha⁶.

³ Tamże, s. 109–110.

⁴ S. Leksińska, *Liczebność i struktura społeczna chłopów w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Studia i materiały do dziejów Kielecczyny*, cz. 1, red. W. Caban, Kielce 1998, s. 62.

⁵ J. Borkowski, *Od uzyskania niepodległości do zakończenia drugiej wojny światowej*, w: *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, Wrocław 1992, s. 219; A. Kozera, *Rolnictwo województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce 2003, s. 47–48.

⁶ F. Barciński, *Geografia gospodarcza województwa kieleckiego*, Kielce 1931, s. 56; M. Sowiński, *Rolnictwo włościańskie w zarysie statystyczno-terytorialnym*, Warszawa 1933, s. 14.

Tabela 1. Struktura gospodarstw wiejskich w latach 1921–1938 w województwie kieleckim (w tys.)

Wielkość gospodarstw	1921		1931		1938		Wskaźnik zmian w 1938 1921 = 100%
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	
Do 2 ha	82,9	26,7	56,5	20,4	124,7	35,6	150,4
2–5 ha	114,3	36,9	122,5	44,3	147,4	42,2	128,9
5–10 ha	89,8	28,9	69,0	25,0	66,1	18,9	73,6
10–50 ha	22,0	7,1	10,1	3,7	10,6	3,1	48,2
Powyżej 50 ha	1,4	0,4	0,6	0,2	0,7	0,2	50,0
Niewiadome	–	–	17,7	6,4	–	–	–
Ogółem	310,4	100,0	276,4	100,0	349,5	100,0	112,6

Źródło: *Statystyka Polski*, t. 11, z. 2: *Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30 września 1921. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne*, Warszawa 1928, s. 3; *Statystyka Polski*, seria C, z. 86: *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, Warszawa 1938, s. 79; Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki Kielecki 1919–1939, sygn. 10578, k. 77.

Cechą charakterystyczną struktury społecznej ludności chłopskiej w województwie kieleckim była znikoma liczba gospodarstw kmiecych powyżej 10 ha i wysoka liczba gospodarstw karłowatych, najczęściej pozbawionych siły pociągowej i narzędzi rolniczych. Liczba tych gospodarstw w okresie międzywojennym wzrosła aż o 50,4%, a małorolnych o wielkości od 2 do 5 ha o 28,9%. Znacznie zmalała liczba gospodarstw średniorolnych od 5 do 10 ha o 26,4% oraz gospodarstw kmiecych w granicach od 10 do 50 ha o 51,8%.

Właściciele gospodarstw karłowatych mieli za mało ziemi, by z niej wyżyć, musieli się więc najmować; a gdy w okresie kryzysu brakło zatrudnienia, ich rodziny głodowały. Mieczysław Sowiński w 1933 r. stwierdzał, że „budżet tych gospodarstw opierał się w mniejszym lub większym stopniu na zajęciach i zarobkach ubocznych”⁷. Z wycieńczeń Jana Borkowskiego wynika, że gospodarstwa do 2 ha w 58% nie miały charakteru rolniczego, co oznacza, że większość ich właścicieli więcej dorabiała, niż czerpała dochodu z własnej roli. Wśród ich właścicieli 28,4% było wyrobnikami, 15% drobnymi przedsiębiorcami (sklepikarze, handlarze, rzemieślnicy, furmani); 5,3% miała stałe posady; 1,1% to pracownicy umysłowi; 6,3% pobierało renty, pozostali imali się prac dorywczych⁸.

W sumie w województwie kieleckim ponad 1/4 ogółu rodzin chłopskich odczuwała dojmujący głód ziemi. Miała go w pewnym stopniu rozładować reforma rolna (tabela 2). W wyniku parcelacji prywatnej, instytucjonalnej i państwowej utworzo-

⁷ M. Sowiński, *Rolnictwo włościańskie*, s. 14.

⁸ J. Borkowski, *Od uzyskania niepodległości*, s. 219.

no i uzupełniono w województwie kieleckim około 58,4 gospodarstw. W ciągu dwudziestu lat w całym województwie kieleckim rozparcelowano ogółem 155 400 ha, przy czym 83 900 ha należało do obywateli ziemskich, a 71 500 ha do państwa. Każdego roku w okresie międzywojennym parcelowano 7770 ha, a średnia parcela miała obszar wielkości 2,7 ha. Z całej rozparcelowanej powierzchni majątków państwowych utworzono 24 840 gospodarstw, a z prywatnych – 33 561. Średni obszar jednej działki powstałej w ramach parcelacji rządowej wynosił 2,8 ha, a prywatnej 2,5 ha⁹.

Tabela 2. Reforma rolna majątków ziemskich w województwie kieleckim w latach 1919–1938

Rok	Liczba parcel, majątków	Obszar rozparcelowany (ha)	Liczba nabywców		
			bezrolnych	małorolnych	pełnorolnych
1919	19	750,7	43	168	1
1920	92	4 952,5	362	887	8
1921	116	3 362,8	203	808	14
1922	194	4 653,4	202	1 261	14
1923	110	3 245,1	211	748	3
1924	66	1 670,0	105	447	7
1925	78	2 967,3	200	934	25
1926	155	5 919,4	335	1 559	96
1927	178	11 677,0	923	2 423	56
1928	149	8 157,4	707	1 981	190
1929	129	5 656,2	412	1 605	71
1930	107	3 661,4	206	1 195	14
1931	96	2 485,5	137	876	61
1932	88	2 883,7	235	603	104
1933	153	4 310,4	327	840	274
1934	121	3 011,6	378	561	167
1935	121	2 670,7	341	443	130
1936	180	3 447,2	229	757	208
1937	179	4 234,2	202	844	404
1938	211	4 200,0	240	1 458	471
Ogółem	2542	83 916,5	6188	20 398	2318

Źródło: S. Iwaniak, *Reforma rolna w województwie kieleckim w latach 1944–1945*, Warszawa 1975, s. 29.

⁹ S. Iwaniak, *Reforma rolna w województwie kieleckim w latach 1944–1945*, Warszawa 1975, s. 29; M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993, s. 60.

Przeprowadzona parcelacja nie rozwiązywała problemów społecznych wsi i nie mogła wpłynąć zasadniczo na zmianę struktury gospodarstw rolnych. Według spisu z 1921 r. istniało tutaj 197 200 gospodarstw chłopskich do 5 ha, które obejmowały łącznie zaledwie 492 000 ha¹⁰. Dla upełnorolnienia gospodarstw karłowatych do 5 ha należało rozporządzać zapasem ziemi o wielkości 494 000 ha. Aby rozwiązać wówczas problem likwidacji gospodarstw karłowatych, należałoby zupełnie wydziedziczyć prywatną wielką własność rolną¹¹.

Warto zaznaczyć, że w ostatnich latach omawianego okresu uległy nasileniu prace scaleniowe. Do 1936 r. scalono 52 200 gospodarstw o obszarze 252 900 ha, a w 1937 i 1938 r. – 9600 i 8600 gospodarstw o areale 30 900 i 29 200 ha. Z danych tych wynika, że łącznie w całym okresie międzywojennym scalono 70 400 gospodarstw o obszarze 313 000 ha¹².

Wieś kielecka była wsią przeludnioną. Blisko 70% rodzin gospodarstw karłowatych i małorolnych żyło w nędzy lub niedostatku. W monografii powiatu jędrzejowskiego w 1937 r. pisano:

Od roku 1921 stosunki agrarne pogarszają się. Ogólnie w powiecie gospodarstw drobnych i karłowatych jest 63,2%, średnich 36,6%. Kmiece stanowią zaledwie 0,09%. Do wytworzenia się stosunków anormalnych przyczynia się zbyt wielka gęstość zaludnienia, której odbiciem była przed wojną światową i po wojnie liczna emigracja do Niemiec, Francji i zagłębia węglowego. Nie mogła ona jednak całkowicie zaradzić rozdrobnieniu gospodarstw, tym bardziej że zwyczajnie podziału spadkowego idą w kierunku rozkawałkowania. Ojciec wprawdzie odpisuje majątek jednemu z dzieci, zwykle najstarszemu z synów, ale równocześnie obciąża go splątami w równej części tak pozostałych synów, jak i córek. Rezultat jest taki, że spadkobierca, nie mogąc spłacić zbyt wielkich obciążeń, odpisuje jednemu z rodzeństwa część gospodarstwa, a ponieważ hipotecznie można kupić nawet część morgi, więc robi się to aktem kupna – sprzedaży. W dzisiejszym okresie kryzysu sytuacja nie tylko, że się nie poprawia, ale pogarsza się. Wskutek słabej dochodowości gospodarstw coraz liczniej następuje przewłaszczenie części ich na spląty rodzinne¹³.

Podobne spostrzeżenia znajdujemy i w innych opracowaniach. Henryk Smarzyński w monografii powiatu stopnickiego stwierdzał, że według danych z 1931 r. gospodarstwa karłowate stanowiły blisko 50% ogółu gospodarstw i były źródłem utrzymania dla około 50 000 ludzi. Dalej podkreślał on, że w latach trzydziestych widoczny był proces dalszego rozdrobnienia, „ponieważ każdy chłop dzielił swe gospodarstwo między dzieci”¹⁴.

¹⁰ F. Barciński, *Geografia gospodarcza*, s. 56.

¹¹ M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy*, s. 60.

¹² S. Iwaniak, *Reforma rolna*, s. 27–28; S. Leksińska, *Liczebność i struktura społeczna chłopów*, s. 66.

¹³ S. Borkiewicz, Z. Linowski, *Monografia historyczna i gospodarcza powiatu jędrzejowskiego*, Kielce 1937, s. 200.

¹⁴ H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój przed I IX 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Kraków 1960, s. 50.

W 1934 r. starosta radomski pisał do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach, że „rozdrobienie ziemi znacznie się wzmogło, a odpływ ludności wiejskiej do Radomia nie tylko nie został zahamowany, lecz nastąpiło zjawisko odwrotne – masowy powrót na wieś bezrobotnych, co w rezultacie wytworzyło katastrofalne położenie dla bezrobotnych i małorolnych”¹⁵.

Zahamowanie odpływu ludności ze wsi i zmniejszenie dopływu gotówki z emigracji, przy wysokim przyroście ludności rolniczej, musiało wzmoczyć tempo działań rodzinnych. Wszystkie te warunki ekonomiczne przyczyniały się do ubożenia wsi, coraz mniej było bogatych, a coraz więcej biedoty. Niewiele gospodarstw posługiwało się stałą siłą najemną. W 1931 r. w województwie kieleckim w grupie gospodarstw od 5 do 10 ha zaledwie co siódme zatrudniało stałego pracownika; w gospodarstwach od 10 do 15 ha co piąte, a w zespołach rolniczych od 15 do 50 ha co drugie najmowało siłę roboczą¹⁶.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 3, najczęściej gospodarstw karłowatych istniało w powiatach będzińskim, zawierciańskim, koneckim, opoczyńskim, olkuskim i sandomierskim. W powiatach tych co trzecie, czwarte bądź piąte gospodarstwo rolne zaliczało się do tej kategorii. Florian Barciński, omawiając strukturę agrarną województwa kieleckiego, zaznaczał, że większą liczbę gospodarstw karłowatych w okolicach większych miast czy też okręgów przemysłowych, jak w Zagłębiu Dąbrowskim, w okolicach Ostrowca, Stąporkowa, Końskich, Starachowic, można by uważać za objaw pożądaný, gdyby były one własnością robotników fabrycznych lub rzemieślników.

Tak niestety nie jest – pisał on. – Wprawdzie okolice te posiadają nieco większy odsetek gospodarstw karłowatych niż inne części województwa, przy czym ich właściciele to przeważnie proletariat wiejski, uważający się za rolników. Tylko niewielka ich część należy do właściwych robotników przemysłowych¹⁷.

Najwięcej właścicieli gospodarstw małorolnych (od 45% do 50%) znajdowało się w środkowej części województwa na wyżynie kielecko-sandomierskiej oraz w kotlinie rzeki Nidy. W miarę przesuwania się ku równinom Mazowsza, odsetek właścicieli tych gospodarstw zmniejszał się na korzyść gospodarstw chłopskich w granicach od 10 do 15 ha. Jak już nadmieniano, bardzo istotnym problemem w tych gospodarstwach były spłaty rodzinne. By nie dopuścić do dalszego rozdrobnienia, czyniono takie oszczędności, które pozwalałyby na spłatę pozostałych członków rodziny. Spłaty te, przekraczające często zdolność płatniczą gospodarstwa, uniemożliwiały wszelki postęp techniczny.

¹⁵ Cyt. za: J. Boniecki, *Powiat radomski w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, w: *Powiat radomski*, red. J. Boniecki, S. Ośko i S. Witkowski, Radom 1976, s. 97.

¹⁶ *Statystyka Polski*, seria C, z. 86: *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, Warszawa 1938, s. 81.

¹⁷ F. Barciński, *Geografia gospodarstwa*, s. 59–60.

Tabela 3. Struktura gospodarstw chłopskich w województwie kieleckim w 1931 roku

Powiat	Do 2 ha		2-5 ha		5-10 ha		10-15 ha		15-50 ha		Niewiadome		Ogółem	
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	Liczba	proc.
Będziński	1 624	40,4	1 620	40,3	380	9,4	33	0,8	14	0,3	345	8,8	4 016	100,0
Częstochowski	3 447	18,5	8 953	47,9	4 944	26,4	425	2,3	89	0,5	819	4,0	18 677	100,0
Łżecki	3 761	18,4	8 838	43,2	5 344	26,1	745	3,6	144	0,7	1 606	8,0	20 438	100,0
Jędrzejowski	1 659	12,7	5 424	41,7	4 288	33,0	601	4,6	154	1,2	887	6,8	13 013	100,0
Kielecki	4 252	21,0	10 792	53,0	3 606	17,7	243	1,2	67	0,3	1 389	6,8	20 349	100,0
Konecki	7 334	40,8	6 731	37,3	2 305	12,8	179	1,0	51	0,3	1 397	7,8	17 997	100,0
Kozienicki	2 149	13,0	6 479	39,1	5 965	35,9	989	6,0	226	1,4	763	4,6	16 571	100,0
Miechowski	3 069	16,9	8 067	44,4	5 379	29,6	622	3,4	147	0,8	900	4,9	18 184	100,0
Olkuski	3 953	24,1	8 192	50,0	2 904	17,8	289	1,8	54	0,3	988	6,0	16 380	100,0
Opatowski	2 793	16,1	7 877	45,5	4 919	28,5	604	3,5	153	0,9	951	5,5	17 297	100,0
Opoczyński	5 241	26,9	8 207	42,2	4 259	21,8	486	2,5	127	0,6	1 175	6,0	19 495	100,0
Pińczowski	3 041	20,3	6 828	45,5	3 994	26,7	242	1,6	64	0,4	823	5,5	14 992	100,0
Radomski	2 861	13,2	7 999	36,8	7 023	32,4	1232	5,7	334	1,5	2 263	10,4	21 712	100,0
Sandomierski	2 976	21,6	6 054	44,0	3 488	25,3	324	2,4	93	0,7	826	6,0	13 761	100,0
Stopinicki	3 902	18,7	9 984	47,9	5 068	24,4	476	2,2	117	0,6	1 302	6,2	20 849	100,0
Włoszczowski	2 030	16,2	5 401	43,0	3 832	30,5	494	3,9	104	0,8	702	5,6	12 563	100,0
Zawierciański	2 389	25,3	5 057	53,6	1 291	13,8	107	1,1	27	0,3	558	5,9	9 429	100,0
Ogółem	56 481	20,5	122 503	44,4	68 989	25,1	8091	2,9	1965	0,7	17 694	6,4	275 723	100,0

Źródło: Statystyka Polski, seria C, z. 86: Drugi powszechny spis, tab. 20.

Średniorolne gospodarstwa o obszarze od 5 do 10 ha, zabezpieczające w warunkach kieleckich niezły byt właścicielom, skupiały się głównie w powiatach: jędrzejowskim, kozienickim, miechowskim, opatowskim, radomskim, włoszczowskim. Dawały one przez cały rok zatrudnienie całej rodzinie, a w niektórych zatrudniano również pracowników najemnych.

Gospodarstwa wielkorolne, zarówno drobnokmiecie (do 15 ha), jak i wielkokmiecie w większości sytuowały się jedynie w powiatach jędrzejowskim, kozienickim i radomskim. Florian Barciński podkreślał, że właścicielom gospodarstw kmiecych wystarczyło na ogół przekonanie, że są bogaci, posiadają dużo ziemi i nie muszą troszczyć się o intensywną uprawę. Zdarzało się, że część ziemi wydzierżawiali małorolnym, jednak mimo to gospodarstwa te produkowały znaczne ilości towaru na rynek¹⁸.

Jeden z działaczy gospodarczych tamtego okresu, Seweryn Borkiewicz, oceniał, że do najuboższych – o słabej glebie i niskiej kulturze rolnej, a zatem i niskim poziomie ogólnym ludności – należały powiaty: konecki, opoczyński, kielecki, kozienicki i iłżecki. Nieco wyżej stały powiaty: częstochowski, olkuski, radomski, włoszczowski. Do przodujących zaliczone zostały powiaty: jędrzejowski, pińczowski, stopnicki, a przede wszystkim opatowski i sandomierski. Wzorowy miał być powiat miechowski, którego ludność odznaczała się wysoką kulturą i dużym wyrobieniem społecznym. Specyficzne oblicze miały wsie będzińskie i zawierciańskie. Było w nich dużo działek robotniczych, ceny ziemi kształtowały się bardzo wysoko, a powiązanie wsi z bliskim rynkiem miejskim wywierało duży wpływ na życie ludności wiejskiej, nadając mu charakter subkultury miejskiej¹⁹. Wyłączając oba te powiaty, pozostałe dzieliły się na trzy niemal równe grupy: gospodarczo-społecznie słabe, średnie i mocne. Zapewne oceny te są względne, gdyż oparte na porównaniu między poszczególnymi powiatami kieleckimi, niemniej ukazują zróżnicowanie wewnętrzne omawianego województwa

Należy jednak pamiętać, że pozycja i sytuacja rodziny chłopskiej uzależniona była nie tylko od wielkości gospodarstwa, ale także od jej liczebności, jakości gleby, stopnia doinwestowania, zadłużenia itp. Niewątpliwie istniały i takie sytuacje, że gospodarstwo małorolne dawało swym właścicielom przyzwoite utrzymanie, a gospodarstwo średniorolne nie pozwalało wyżyć całej rodzinie. Pewne jest jednak, że do grupy, która mogła normalnie żyć, gospodarować i inwestować, należała mniejszość ludności chłopskiej, reszta skazana była na wegetację lub dorywcze zarobki.

Z danych zamieszczonych w tabeli 4 wynika, że w latach międzywojennych sproletaryzowane i małorolne chłopstwo w największym stopniu powiększyło swe szeregi. Udział małorolnych i półproletariatu zwiększył się z 58,2% w 1921 r. do 73,6% w 1938 r. A więc biedota wiejska w województwie kieleckim pod koniec

---

¹⁸ Tamże, s. 64.

¹⁹ S. Borkiewicz, *Historia organizacji społeczno-rolniczych w województwie kieleckim w latach 1898–1933*, Kielce 1934, s. 38–178.

dwudziestolecia międzywojennego stanowiła ponad 2/3 ludności chłopskiej. Nastąpił wyraźny spadek ludności średniorolnej, o 26,4% (z 502 900 do 370 200). Jej udział w strukturze społecznej uległ zmniejszeniu z 33,1% do 22,5%. Zmniejszył się wyraźnie udział (z 8,7% do 3,9%) ludności wielkorolnej. Najbogatsi chłopi stanowili zaledwie kilka procent ogółu ludności chłopskiej. Z danych tych wynika, że ludność chłopska w okresie międzywojennym ubożała. Procesy ubożenia gospodarstw, przechodzenia części gospodarstw średniorolnych w szeregi małorolnych, a tych z kolei w szeregi półproletariatu wiejskiego, nie znajdowały w większości pozytywnego rozwiązania. Spauperyzowani chłopi na ogół nie mogli przejść do klasy robotniczej, dlatego też warstwa ubogiego chłopstwa w największym stopniu się zwiększała.

Tabela 4. Ludność chłopska w województwie kieleckim w latach 1921–1938

Kategorie społeczne	1921		1931		1938		Wskaźnik zmian w 1938 r. 1921 r. = 100%
	liczba (tyś.)	proc.	liczba (tyś.)	proc.	liczba (tyś.)	proc.	
Półproletariat	323,3	21,3	289,4	21,6	486,3	29,6	150,4
Małorolni	560,0	36,9	600,2	44,9	722,3	44,0	128,9
Średniorolni	502,9	33,1	386,4	28,9	370,2	22,5	73,6
Wielkorolni i kat. niewiadome	132,0	8,7	60,6	4,6	63,6	3,9	48,2
Ogółem	1518,2	100,0	1336,6	100,0	1642,4	100,0	108,2

Źródło: S. Leksińska, *Liczebność i struktura społeczna chłopów w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Studia i materiały do dziejów Kielecczyzny*, cz. 1, red. W. Caban, Kielce 1998, s. 73.

Z badań Mieczysława Markowskiego wiadomo, że w Staropolskim Zagłębiu Przemysłowym i w Olkuskiem ukształtowała się warstwa chłopo-robotników. W koneckim, kieleckim, iłżeckim istniały całe gminy, z których ludność rolnicza podejmowała pracę w drobnych zakładach przemysłu metalowego, mineralnego, drzewnego i spożywczego, najczęściej dochodząc codziennie do pracy. Liczbę chłopo-robotników autor oszacował na od 15 000 do 20 000, zaznaczając, że nie była to liczba stała, ponieważ w okresach pogarszającej się koniunktury gospodarczej redukcji podlegali głównie ci, którzy mieli dodatkowe źródło utrzymania²⁰. Osobną grupę stanowili robotnicy z Zagłębia Dąbrowskiego, którzy starali się uprawiać swoją lub dzierżawioną działkę ziemi, ale była ona dla nich tylko dodatkowym źródłem dochodu do zarobków z kopalni i hut²¹.

²⁰ M. Markowski, *Robotnicy przemysłowi w województwie kieleckim 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 86–87.

²¹ W. Bronikowski, *Stosunki rolnicze powiatów będzińskiego i zawierciańskiego*, Warszawa 1929, s. 111–112.

W II Rzeczypospolitej niezwykle istotnym elementem charakterystyki warstwy chłopskiej była jej struktura narodowościowo-wyznaniowa. Centralne położenie województwa kieleckiego w kraju powodowało, że ten teren zamieszkały był głównie przez ludność wyznania rzymskokatolickiego, co w zasadzie utożsamiać można z narodowością polską. Dla zobrazowania struktury narodowościowo-wyznaniowej możemy jedynie przytoczyć dane pochodzące ze spisów ludności z 1921 i 1931 r. dotyczące ludności wiejskiej.

Rozpatrując skład ludności wiejskiej (tabela 5), stwierdzić należy, iż w latach 1921–1931 nastąpił w województwie kieleckim procentowy spadek (o ponad 1%) ludności żydowskiej, wzrósł natomiast (o 0,8%) odsetek katolików. Znaczący odsetek ludności żydowskiej brał się stąd, że do ludności wiejskiej została włączona ludność miasteczek – osad, które utraciły prawa miejskie po 1869 r., a strukturą społeczno-zawodową bardziej przypominały miasteczko niż wieś. W tych miasteczkach – osadach – licznie reprezentowana była ludność żydowska, na typowej zaś wsi polskiej wśród ludności chłopskiej Żydzi stanowili znikomy procent.

Tabela 5. Ludność wiejska województwa kieleckiego w latach 1921–1931 według wyznania

Wyznanie	1921		1931	
	liczba	proc.	liczba	proc.
Rzymskokatolickie	1 856 470	94,1	2 075 842	94,9
Grekokatolickie	646	0,1	742	0,1
Prawosławne	915	0,1	938	0,1
Ewangelickie	8 030	0,4	8 588	0,4
Mojżeszowe	105 239	5,3	90 758	4,1
Inne	28	0,0	8 857	0,4
Ogółem	1 971 328	100,0	2 185 725	100,0

Źródło: *Statystyka Polski*, t. 17: *Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo kieleckie*, Warszawa 1927, tab. VII; *Statystyka Polski*, seria C, z. 86: *Drugi powszechny spis ludności*, tab. X.

Dla zobrazowania terytorialnego rozmieszczenia ludności wiejskiej posłużymy się danymi spisu z 1931 r. (tabela 6). Na ich podstawie można stwierdzić, że wszędzie ludność katolicka stanowiła ponad 90%. Najwięcej katolików wśród ludności wiejskiej, bo ponad 96%, było w powiatach: miechowskim, włoszczowskim, częstochowskim, koneckim i olkuskim. Spośród mniejszości narodowych najliczniejszą grupę stanowili wyznawcy religii mojżeszowej. Na 2 185 725 osób było ich 90 758. Najliczniej (ponad 5%) reprezentowani byli w powiatach: stopnickim – 7%, opatowskim – 6,1%, i jędrzejowskim – 5,2%. Na drugim miejscu plasowała się ludność ewangelicka, której najwięcej było w powiecie kozienickim – 2%, opoczyńskim – 1%, i radomskim – 0,9%. Wyznania grekokatolickie i prawosławne stanowiły zaledwie 0,1% – odpowiednio 742 i 938 osób.

Tabela 6. Ludność wiejska w poszczególnych powiatach województwa kieleckiego w 1931 r. według wyznania

Powiaty	Ludność ogółem		Wyznanie											
			rzymskokatolickie		grekokatolickie		prawosławne		ewangelickie		mojżeszowe		inne	
			liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
Będziński	125 768	96,2	64	0,1	182	0,2	117	0,1	4 023	3,2	285	0,2		
Częstochowski	168 005	96,9	46	0,1	64	0,1	758	0,4	3 766	2,2	504	0,3		
Łężecki	147 286	94,3	46	0,1	85	0,1	652	0,4	7 147	4,8	444	0,3		
Jędrzejowski	95 676	94,3	17	0,1	15	0,1	7	0,0	4 995	5,2	284	0,3		
Kielecki	155 621	95,3	106	0,1	125	0,1	760	0,5	5 801	3,7	501	0,3		
Konecki	136 299	96,9	44	0,1	55	0,1	159	0,1	3 708	2,7	548	0,4		
Kozienicki	126 528	93,1	37	0,1	88	0,1	2576	2,0	5 650	4,5	283	0,2		
Miechowski	139 776	97,8	26	0,1	63	0,1	25	0,1	2 494	1,7	292	0,2		
Olkuski	132 891	96,3	52	0,1	30	0,1	62	0,1	4 387	3,3	179	0,1		
Opatowski	151 127	91,9	46	0,1	27	0,1	19	0,1	93 93	6,1	2615	1,7		
Opoczyński	121 618	93,6	57	0,1	34	0,1	1273	1,0	5 905	4,8	462	0,4		
Pińczowski	110 099	96,2	47	0,1	25	0,1	6	0,0	3 724	3,3	340	0,3		
Radomski	146 088	94,1	41	0,1	43	0,1	1189	0,8	6 743	4,6	515	0,3		
Sandomierski	102 974	92,8	24	0,1	16	0,1	148	0,2	6 745	6,5	307	0,3		
Stąpnicki	140 213	92,4	40	0,1	26	0,1	227	0,2	9 845	7,0	347	0,2		
Włoszczowski	87 555	97,2	28	0,1	24	0,1	532	0,6	1 574	1,7	265	0,3		
Zawierciański	98 201	94,2	21	0,1	36	0,1	78	0,1	4 858	4,9	686	0,6		
Ogółem	2 185 725	94,9	742	0,1	938	0,1	8588	0,4	90 758	4,1	8857	0,4		

Źródło: Statystyka Polski, seria C, z. 86: Drugi powszechny spis ludności, tab. XI.

Tabela 7. Ludność wiejska pod względem płci w województwie kieleckim w latach 1921–1931

Powiat	1921				1931				Na 100 mężczyzn przypada kobiet:	
	mężczyźni		kobiety		mężczyźni		kobiety		1921	1931
	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.	liczba	proc.
Będziński	90 375	48,7	95 163	51,3	62 654	49,8	63 114	50,2	105	101
Częstochowski	70 613	48,7	74 416	51,3	82 538	49,1	85 467	50,9	105	104
Iłżecki	64 170	48,7	67 611	51,3	72 957	49,5	74 329	50,5	105	102
Jędrzejowski	43 118	48,7	45 469	51,3	47 378	49,5	48 298	50,5	105	102
Kielecki	64 252	48,1	69 222	51,9	76 170	48,9	79 451	51,1	108	104
Konecki	55 253	47,9	60 132	52,1	66 518	48,8	69 781	51,2	109	105
Kozienicki	56 934	48,5	60 445	51,5	62 934	49,7	63 594	50,3	106	101
Miechowski	65 532	48,3	70 033	51,7	69 086	49,4	70 690	50,6	107	102
Olkuski	62 249	48,0	67 323	52,0	65 229	49,1	67 662	50,9	108	104
Opatowski	64 411	48,0	69 657	52,0	74 046	49,0	77 081	51,0	108	104
Opoczyński	56 134	48,7	59 213	51,3	59 672	49,1	61 946	50,9	105	104
Pińczowski	50 552	47,7	55 346	52,3	52 930	48,1	57 169	51,9	109	108
Radomski	62 561	48,7	65 783	51,3	72 543	49,7	73 545	50,3	105	101
Sandomierski	46 648	48,2	50 095	51,8	50 237	48,8	52 737	51,2	107	105
Stopinicki	61 741	47,9	67 244	52,1	68 065	48,5	72 148	51,5	109	106
Włoszczowski	38 870	48,8	40 763	51,2	43 563	49,8	43 992	50,2	105	101
Zawierciański	–	–	–	–	47 992	48,9	50 209	51,1	–	105
Ogółem	953 413	48,4	1 017 915	51,6	1 074 512	49,2	1 111 213	50,8	107	103

Źródło: *Statystyka Polski*, t. 17: *Pierwszy powszechny spis*, tab. 6; *Statystyka Polski*, seria C, z. 86: *Drugi powszechny spis ludności*, tab. XI.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 7, wyraźna przewaga kobiet nad mężczyznami, występująca w całym okresie międzywojennym, w większym stopniu dotyczyła ludności powiatów uprzemysłowionych. W ciągu dziesięciolecia międzypisowego dysproporcja ta uległa zmniejszeniu, ale nadal była znacząca. W powiatach typowo rolniczych (iłżeckim, kozienickim, miechowskim, opoczyńskim, włoszczowskim) już na początku lat trzydziestych widoczne było wyrównywanie wcześniejszych różnic między liczebnością kobiet i mężczyzn.

Z tabeli 8 wynika, że wśród ludności wiejskiej początkowo struktura według płci kształtowała się zgodnie z przewidywaniami opartymi na tabelach wymieralności, ale począwszy od 15 roku życia w miarę wzrostu wieku zwiększa się liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn. Inaczej sprawa wygląda u ludności żydow-

Tabela 8. Liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn we wsiach województwa kieleckiego w latach 1921-1931

Wiek w latach	1921	1931
Ludność województwa kieleckiego ogółem		
ogółem	107	103
0-14	98	97
15-59	114	106
60 i więcej	116	116
Ludność polska		
ogółem	107	103
0-14	98	97
15-59	114	106
60 i więcej	102	117
Ludność żydowska		
ogółem	108	105
0-14	100	99
15-59	116	110
60 i więcej	96	106
Ludność pozostała		
ogółem	109	102
0-14	103	101
15-59	114	102
60 i więcej	108	111

Źródło: *Statystyka Polski*, t. 17: *Pierwszy powszechny spis*, tab. VI; *Statystyka Polski*, seria C, z. 86: *Drugi powszechny spis ludności*, tab. XIII.

skiej. Analizowany wskaźnik osiągnął maksimum w wieku 15–59 lat. Był to skutek większego nasilenia emigracji Żydów niż pozostałej ludności w sile wieku. Z kolei mniejsza liczba Żydówek przypadająca na 100 mężczyzn w porównaniu z ludnością polską w ostatniej grupie wiekowej (60 lat i więcej) wynika z mniejszej rozpiętości umieralności obojga płci wśród ludności żydowskiej oraz ze stosunkowo słabszych strat poniesionych przez nią podczas wojen²².

Ludność chłopska województwa kieleckiego w okresie międzywojennym ubożała. Udział małorolnych i półproletariatu zwiększył się z 63,6% w 1921 r. do 73,6% w 1938 r. Nastąpił wyraźny spadek ludności średniorolnej z 28,9% do 22,5%. Zmniejszył się wyraźnie udział (z 7,1 % do 3,9%) ludności wielkorolnej. Spauperyzowani chłopi na ogół nie mogli przejść do klasy robotniczej, dlatego też warstwa uboższego chłopstwa w największym stopniu się zwiększała.

---

²² S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław–Warszawa 1963, s. 152–155.

SUMMARY

THE SIZE AND INTERNAL STRUCTURE OF PEASANTS IN KIELCE PROVINCE
IN THE YEARS 1918–1939

According to the census of 1921, owners of farms below 5 ha dominated in the Province of Kielce. They made as much as 63.6% of the total number of farm owners, of whom 26.7% were owners of dwarf farms with less than 2 hectares. Owners of medium-sized farms of 5 to 10 ha accounted for 28.9%, and those owning farms over 10 ha – 7.1%. The average size of a peasant farm in the Province of Kielce was 4.6 ha, close to the national average of about 5 ha. The rural areas in the Province of Kielce were overcrowded. Nearly 70% of families of smallholders and those living in dwarf farms lived in poverty or deprivation. Most dwarf farms existed in the powiats of Będzin, Zawiercie, Końskie, Opoczno, Olkusz and Sandomierz. Most owners of smallholdings (from 45% to 50%) were in the central part of the province in the Kielce-Sandomierz Upland and in the Nida river valley. Medium holdings with an area of 5 ha to 10 ha, which secured decent living conditions, were situated in the Province of Kielce mainly in the powiats of Jędrzejów, Kozienice, Miechów, Opatów, Radom, Włoszczowa. Big holdings (from 10 ha to 15 ha) were mostly situated only in the powiats of Jędrzejów, Kozienice and Radom. In the interwar period proletarianized landless peasants and smallholders increased rapidly their numbers. The share of smallholders and semi-proletariat increased from 63.6% in 1921 to 73.6% in 1938. Thus, the rural poor in the Province of Kielce at the end of the interwar period accounted for over two-thirds of the peasant population. There was a decline in the population owning medium holdings from 28.9% to 22.5%. The wealthiest peasants accounted for only 3.9% of the peasant population.

Keywords: peasants, agrarian, social, and religious structure, gender, Province of Kielce, interwar period.

Słowa kluczowe: liczebność, chłopi, struktura agrarna, społeczna, wyznaniowa, według płci, województwo kieleckie, okres międzywojenny.